

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”

MARCU EUGENICUL AL EFESULUI – OMUL, OPERA ȘI
RECEPTAREA SA

- REZUMAT -

Coordonator:

PR. PROF. UNIV. DR. IOAN-VASILE
LEB

Sușinător:

DRD. IONUȚ HENS

CLUJ-
NAPOCA
2023

CUPRINS

Cuprins	3
Lista de Abrevieri.....	5
INTRODUCERE.....	7
1. Obiectivele cerceării.....	10
2. Structura lucrării.....	12
3. Metode de cercetare.....	16
4. Delimitare terminologică.....	17
ISTORIOGRAFIE.....	19
1. Stadiul actual al cercetării.....	21
2. Izvoare.....	23
3. Noutatea și limitele cercetării.....	25
I. SITUAȚIA IMPERIULUI BIZANTIN – SECOLUL AL XV-LEA.....	27
I.1. Momentul istoric al Schismei Bisericii.....	27
I. 2. Imperiul Bizantin în secolul al XV-lea.....	32
II OMUL - MARCU EUGENICUL AL EFESULUI.....	42
II. 1. Prima perioadă a vieții mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului.....	44
II.1.1. Familia mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului.....	47
II.1.2. Dascălii și persoanele importante din viața lui Marcu Eugenicul....	50
II.1.3. Manuil Eugenicul și alegerea vieții monahale.....	54
II.1.4. Marcu Eugenicul Mitropolit al Efesului.....	59
II.1.5. Participarea lui Marcu Eugenicul la sinodul florentin.....	63
II.1.6. Ultima perioadă a vieții mitropolitului Marcu Eugenicul.....	66
Capitolul III – ÎN APĂRAREA TEOLOGIEI ORTODOXE.....	77
III. 1. Desfășurarea Conciliului de la Ferrara – Florența. Aspecte generale.....	83
III. 2. Ședințele oficiale ale Sinodului de la Ferrara – Florența.....	92

III. 3. Tematica generală a lucrărilor Conciliului de la Ferrara – Florența.....	98
III. 4. Lucrările sinodului din timpul ședințelor solemne de la sinodul de la Ferrara.....	106
III. 5. Mutarea conciliului de la Ferrara la Florența.....	116
IV. OPERA ȘI TEOLOGIA MITROPOLITULUI MARCU EUGENICUL.....	146
IV.1. Catalogul operelor mitropolitului Marcu Eugenicul.....	147
IV.2. Opera iconografică a lui Marcu Eugenicul.....	159
IV.3. Prezentarea canoanelor de rugăciune. Analiză tematică.....	167
V. GÂNDIREA ȘI TEOLOGIA LUI MARCU EUGENICUL.....	176
V.1. Învățătura teologică a lui Marcu Eugenicul.....	177
V.1.1. Despre Sfânta Treime.....	177
V.1.2. Despre Biserică.....	182
V.1.3. Despre papă și statutul latinilor.....	188
V.1.4. Despre Antropologia creștină.....	192
V.1.5. Despre îngeri.....	195
V.1.6. Despre Filosofie, Teologie	199
V.1.7. Despre Eshatologie.....	208
V.1.8. Viziunea social – politică	213
V.1.9. Despre Sfintele Taine.....	219
V.2. Teologia isihastă a lui Marcu Eugenicul.....	222
V.3. Influențe ale Sfinților Părinți în teologia lui Marcu Eugenicul.....	236
V.4. Critica adusă scolasticii apusene de către Marcu Eugenicul.....	243
VI. RECEPTAREA PERSONALITĂȚII LUI MARCU EUGENICUL.....	252
VI.1. Viziunea teologiei ortodoxe.....	253
VI. 2. Viziunea teologiei catolice.....	263
VI.3. Soluțiile pentru o reconciliere autentică între cele două Biserici.....	270
CONCLUZII	285
BIBLIOGRAFE.....	295
ANEXE.....	318

REZUMAT

Cuvinte cheie: Marcu Eugenicul, conciliu, Ferrara – Florența, omul, operă, receptare, unitate, refacere, credință.

Tema de cercetare, „**Marcu Eugenicul al Efesului – omul, opera și receptarea sa**” a fost aleasă din perspectiva a trei motive principale.

Primul motiv este legat de faptul că în literatura de specialitate, subiectul acestei cercetări nu a fost tratat într-o ediție critică care să vizeze personalitatea mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului. Cu toate că a fost abordat subiectul care ține de evenimentul conciliului de la Ferrara – Florența, persoana mitropolitului Marcu al Efesului nu a fost abordată într-o cercetare unitară care să vizeze viața, opera și felul în care acesta a fost receptat de-a lungul timpului. Pentru acest motiv, am considerat că o cercetare care să prezinte într-un mod obiectiv este o necesitate pentru literatura de specialitate contemporană.

Un al doilea motiv a constat din dorința personală de a cunoaște mai bine modul în care mitropolitul Marcu Eugenicul a reușit să păstreze credința și să o mărturisească în timpul ședințelor din cadrul Conciliului de la Ferrara – Florența, din prima jumătate a secolului al XV-lea. Pentru a cunoaște felul în care acesta a răspuns provocărilor venite în timpul acestui sinod, este important să cunoaștem pregătirea teologică și culturală a acestuia, dar și trăirea și raportarea sa la credința creștină.

Un al treilea motiv este constituit de un răspuns la următoarea: *De ce există diferențe de raportare în receptarea personalității mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului?*

Încă din timpul ședințelor acestui conciliu din Italia, mitropolitul Marcu nu a fost receptat de toți într-un mod unitar. Acest aspect poate fi observat până în zilele noastre. Pentru a realiza acest lucru, este important să descoperim mai mult trăirea și manifestarea credinței pe care a realizat-o această personalitate din secolul al XV-lea. De aceea, actualitatea acestei cercetări este constituită prin cele trei direcții în care se conturează conținutul cercetării: cunoașterea vieții mitropolitului Marcu, descoperirea operei acestuia și modul în care a fost receptat de-a lungul timpului.

Obiectivele cercetării

Principala întrebare de cercetare de la care a pornit acest demers științific a fost: „*Prin ce s-a manifestat importanța personalității mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului și care sunt limitele în cunoașterea rolului pe care l-a avut acesta în timpul vieții sale?*”

Prin intermediul acestei întrebări, am dezvoltat și obiectivele care au fost urmărite în cadrul acestei teze de doctorat. Obiectivele sunt:

1. **Obiectivul general:**

Identificarea rolului pe care l-a avut mitropolitul Marcu Eugenicul al Efesului în prima jumătate a secolului al XV-lea.

2. **Obiective secundare:**

- a. Stabilirea și creionarea personalității mitropolitului Marcu al Efesului, având ca fundal marile evenimente eclesiastice la care a luat parte în secolul al XV-lea;
- b. Prezentarea modului în care mitropolitul Marcu Eugenicul al Efesului a răspuns la provocările din timpul Conciliului de la Ferrara – Florența (1438-1439);
- c. Descrierea operei pe care a lăsat-o moștenire întregii lumi creștine;
- d. Analizarea modului în care mitropolitul Marcu al Efesului a fost receptat de către contemporanii săi, dar și felul în care acesta este receptat de către teologii și istoricii contemporani, atât din lumea răsăriteană, cât și din cea apuseană.

Metodologie

Un prim aspect important constă în stabilirea celor trei aspecte principalele care alcătuiesc conținutul acestei cercetări: prezentarea biografică a lui Marcu Eugenicul, punând accent pe principalele etape din viața acestuia; identificarea operei mitropolitului Marcu Eugenicul, prin care se poate identifica gândirea teologică a acestuia și modul în care a fost receptat în diferite perioade începând cu secolul al XV-lea și până în perioada contemporană.

Un al doilea aspect cuprinde metodele concrete de investigare a cercetării. În cercetarea prezentă, am folosit *metoda de cercetare istorică* prin cele trei componente: euristică, critică și

interpretare oferă posibilitatea descoperirii și înțelegerii evenimentului istoric inclus în această cercetare.

Metodele analitică, critică și descriptivă au la bază cunoașterea principalelor izvoare și a surselor bibliografice prin intermediul cărora se ating obiectivele acestei cercetări.

Metoda descriptivă și cea comparativă oferă prezentarea evenimentelor istorice la care mitropolitul Marcu Eugenicul a luat parte, dar și perspectivele și orizonturile ce stau la baza actualului stadiu al cercetării.

Metoda inductivă contribuie la schițarea perspectivelor ce le oferă cercetarea în privința acestei tematici și la îmbogățirea dosarului istoric în privința personalității mitropolitului Marcu al Efesului.

Analizarea documentelor și a surselor, interpretarea rezultatelor obținute, conexiunea și analizarea evenimentelor istorice sunt metode care vor constitui baza cercetării în această direcție, precum și deschiderea perspectivei de studiu asupra acestui subiect.

Ca mijloace de lucru, ne vom folosi de documentele vremii care ne prezintă date despre personalitatea acestui mitropolit și din operele acestuia care ne-au fost păstrate până în perioada contemporană și la care am avut acces și, nu în ultimul rând, vom apela și la cele mai recente cercetări care s-au făcut asupra acestui subiect.

Stadiul cercetării actuale

Actualitatea tematicii acestei cercetări științifice istorice constă în prezentarea profundă din punct de vedere istoric și teologic a impresionantei personalități a mitropolitului Marcu al Efesului, care este în continuare studiat de către teologii și istoricii contemporani.

Dacă privim și căutăm în literatura de specialitate, atât cea universală, cât cea și română, putem observa că un astfel de subiect lipsește.

Particularitatea cercetării de față este redată de faptul că nu a fost realizată o lucrare care să prezinte cele trei direcții legate de personalitatea mitropolitului Marcu al Efesului: viața, opera și modul în care a fost receptat de-a lungul timpului.

Există studii și cărți care abordează în mod direct sau indirect subiectul cercetării de față, dar care nu deschid într-o singură lucrare cele trei direcții enumerate mai sus.

Doar apelând la o astfel de cercetare istorică vom înțelege mai bine care a fost rolul pe care l-a avut mitropolitul Marcu al Efesului în istoriografia universală.

Provocarea acestei cercetări vine din perspectiva faptului că este o temă extrem de complexă, deoarece apelează la trei puncte de raportare la personalitatea mitropolitului Marcu al Efesului.

Este un subiect vast, dar extrem de provocator, prin intermediul căruia avem posibilitatea de a prezenta într-un cadru mai apropiat de realitate personalitatea mitropolitului Marcu al Efesului.

Dintr-o simplă analiză în vederea determinării și întocmirii planului pentru realizarea acestei cercetări am putut constata faptul că și în literatura universală de specialitate lipsește prezentarea unei astfel de lucrări care să se ocupe de această importantă personalitate a secolului al XV-lea.

În literatura de specialitate care există în limba română cu referire directă la personalitatea mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului nu există o ediție critică care să abordeze această temă.

Din analiza pe care am făcut-o în acești ani de studiu, am observat că există doar câteva studii care au apărut în diverse reviste teologice în perioade diferite de timp.

Primul studiu care face referire directă la personalitatea mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului îi aparține lui Ilie Beleuță și a apărut în numărul XXVI al Revistei Teologice, la Sibiu, în anul 1932.

Studiul acestuia poartă titlul: „Despre Marcu Eugenicul mitropolitul Efesului, apărător al Ortodoxiei”.

Pe urmă, mai regăsim și alte câteva studii cu privire la mitropolitul Marcu Eugenicul, pe care anumiți părinți profesori de la disciplina Istoria Bisericească Universală, le-au realizat de-a lungul timpului.

Printre aceștia îi putem aminti pe: părintele profesor Milan Șesan, părintele profesor Ioan Rămureanu, părintele profesor Ioan – Vasile Leb.

O altă cercetare mai recentă o întâlnim la teologul Cătălin Teulea de la Universitatea „Lucian Blaga”, din Sibiu, care a realizat un studiu cu titlul „Mitropolitul Marcu Eugenicul al Efesului și Sinodul de la Ferrara – Florența” .

Pe lângă aceste studii amintite, se regăsesc și volumele care vizează opera mitropolitului Marcu Eugenicul traduse în limba română și care sunt prezentate în conținutul acestei lucrări.

Astfel, și prin aspectul menționat, cercetarea aceasta își prezintă elementul de noutate prin abordarea tematică pe care o propune.

Sinteza principalelor și a concluziilor cercetării prezente

Un prim punct al acestei cercetări îl reprezintă viața Mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului, pornind de la formarea și pregătirea acestuia, care i-au conferit posibilitatea dobândirii poziției solide în cadrul Conciliului de la Ferrara-Florența.

Care sunt principalele momente din viața Mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului?

Vom reda acum doar câteva informații legate de viața mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului.

S-a născut în jurul anului 1392 la Constantinopol, având numele de botez Manuil, descendent al unei înstărite familii de trapezuntini.

Deși a rămas orfan la vârsta de numai 13 ani, aceasta nu l-a împiedicat să asimileze atât de mult din paleta vastă a problemelor culturii și teologiei vremii sale, toate dublate de o remarcabilă inteligență, astfel încât, la numai 20 de ani era retor patriarhal.

În anul 1418 Manuil (Marcu) Eugenicul dă curs unei chemări la o nouă experiență – aceea de monah.

La o vârstă tânără, de 26 de ani, dar pregătit cu un bagaj de cunoștințe bogat, se retrage în viețuire monahicească timp de doi ani pe insula Antigona, în golful Nicomidiei.

A primit numele de monah Marcu, trăind în acest timp sub îndrumarea unui călugăr, Simeon.

Marea provocare a vieții sale a fost de departe prezența la Conciliul florentin, unde avea să devină liderul de necontestat al delegației ortodoxe, de multe ori în răspăr cu împăratul Ioan al VIII-lea și cu real politik-ul său, dar ferm în convingerile și în mărturisirea sa.

Marcu Eugenicul a murit pe 23 iunie 1444, la vârsta de 52 de ani. Ghenadie Scholarios, primul patriarh de sub otomani, scria astfel despre moartea lui Marcu:

„Dar suferința noastră a crescut și mai mult prin faptul că el a fost luat din mijlocul nostru înainte de a îmbătrâni în virtuțile pe care le-a dobândit, înainte ca noi să putem să ne bucurăm suficient de prezența sa, în puterea deplină a acestei vieți trecătoare! Nicio defecțiune sau vreo violenție nu ar fi putut să-i scuture mintea, și nici să-i ducă în rătăcire sufletul, atât de puternic a fost el hrănit și temperat de virtute! Chiar dacă bolta cerului ar cădea, chiar și atunci neprihănirea

acestui om nu ar fi scuturată, tăria sa nu ar eșua, sufletul lui nu ar fi mișcat, și gândul lui nu ar fi slăbit de astfel de încercări dificile” .

Opera lui Marcu Eugenicul al Efesului reprezintă un alt aspect important în parcursul acestei cercetări.

Această problematică este jalonată de următoarele aspecte:

- Există scrieri autentice atribuite mitropolitului Marcu al Efesului?
- Pot reda aceste scrieri un profil teologic original al lui Marcu Eugenicul?
- Putem desprinde un stil propriu al scrierilor Mitropolitului Marcu?
- Îl putem considera pe mitropolitul Marcu Eugenicul un scriitor isihast?

Experiența sa monastică și prin aceasta aprofundarea doctrinară în rugăciune au dat naștere lucrării „Despre cuvintele cuprinse în dumnezeiasca rugăciune: Doamne, Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă”, de mare relevanță pentru spiritualitatea răsăriteană. Explicația sa apologetică este focalizată asupra apelativelor prin care este invocat și mărturisit Fiul lui Dumnezeu Întrupat.

Marcu ne scrie că prin „Doamne...sunt dezavuați cei care gândesc că Iisus este simplu om”, prin „Iisus” ni se indică umanitatea, „Hristos” conține în sine cele două firi, iar „Fiul lui Dumnezeu” le oferă un răspuns celor ce cutează să introducă în sens invers o contopire a firilor.

Prin răspunsul pe care i l-a oferit teologului grec Manuel Calecas (1360 – 1410), care s-a convertit la catolicism, mitropolitul Marcu Eugenicul scrie două tratate ample despre ființa și energiile divine.

Astfel, Marcu Eugenicul se oprește în scrierile sale și asupra luminii dumnezeiești, tema centrală a teologiei isihaste și un punct nevralgic în dialogul teologic cu Apusul, care avea alte criterii de referință atât în teologie cât și în filosofie.

Aprofundarea teologiei energiilor necreate promovată de Grigore Palama a fost pentru Marcu Eugenicul piatra de temelie în polemicile sale cu teologii latini la sinodul unionist florentin.

Ea face referire la toate punctele ce deosebesc Biserica Apuseană de cea Răsăriteană.

Putem observa aria complexă a teologiei lui Marcu Eugenicul al Efesului, ceea ce reliefează o profundă și solidă pregătire teologică ce i-a permis să poarte un dialog eficient și fără alunecări în fața celor care susțineau alte idei teologice.

Receptarea sa reprezintă o a treia etapă a acestei cercetări.

Un eveniment de o asemenea importanță precum sinodul unionist redescoperit prin prisma implicării personalității mitropolitului Marcu al Efesului este cel puțin revelatoric în relație cu ecumenismul actual.

Totodată, în cadrul acestei cercetări se urmăresc și perspectivele ce pot fi valorificate în urma unei astfel de aprofundări asupra acestei perioade istorice și, mai cu seamă, a celui mai reprezentativ participant prezent la Sinodul de la Ferrara – Florența.

Prin analizarea documentelor și interpretarea surselor istorice putem pătrunde în paginile istoriei și identifica rolul hotărâtor avut de Marcu al Efesului în cadrul Conciliului de la Ferrara – Florența.

De asemenea, este important să fie specificat și contextul istoric în care Marcu Eugenic al Efesului a reușit să își contureze propria trăire și teologie, care rămâne un model și o sursă de documentare până în zilele noastre.

Această temă reprezintă un subiect complex, care prezintă valoarea istorică și teologică a mitropolitului Marcu al Efesului.

Fiecare capitol și subcapitol poate constitui un punct de plecare spre o altă cercetare asupra personalității mitropolitului Marcu al Efesului.

În această cercetare urmărim să prezentăm criteriile unei cercetări științifice, care vizează patru cerințe ale „științificității”, propuse de Umberto Eco :

- o Lucrarea trebuie să avertizeze asupra unui „obiect” recognoscibil și de ceilalți, adică să nu sfideze regulile logicii umane și să prezinte clar noțiunile cu care operează;
- o Trebuie să spună despre acel „obiect” lucruri care n-au mai fost spuse, să vadă într-o optică diferită sau să nuanțeze lucruri deja spuse;
- o Trebuie să fie utilă celorlalți;
- o Trebuie să furnizeze elemente pentru verificarea și pentru negarea ipotezelor pe care le prezintă, adică, plecând de la probele propuse, alți cercetători să poată merge mai departe, fie pentru a confirma, fie pentru a infirma ipoteza respectivă .

Prin subiectul propus și ipotezele prezentate în această introducere, considerăm că această cercetare științifică legată de personalitatea mitropolitului Marcu al Efesului îndeplinește cele patru cerințe prezentate de către Umberto Eco în vederea îndeplinirii obiectivelor trasate pentru lucrarea de față și care se vor regăsi în rezultatele concluzive la finalul acestei cercetări istorice și teologice.

Un astfel de demers depășește strictul interes istoric și se constituie într-o investigație necesară a trecutului pentru o asumare matură a viitorului.

Există, totuși, un semn de întrebare pentru oricine abordează cu interes istoria din perioada Evului Mediu, referitor la faptul că se vorbește mai mult despre impactul negativ pentru mediul teologic catolic pe care l-a avut mitropolitul Marcu Eugenicul, prin decizia sa de la finalul lucrărilor de a-și asuma întreaga responsabilitate a Bisericii Răsăritene, decât prin prezentarea reală a acestei personalități care a marcat istoria secolului al XV-lea.

Acest fapt se datorează încă unei lipse de cunoaștere a operei mitropolitului Marcu al Efesului și a lipsei de obiectivitate prin care o parte a teologilor și a istoricilor din mediul apusean au tratat biografia acestei personalități din veacul al XV-lea.

Această lucrare dorește să îndeplinească și acest obiectiv de a oferi anumite răspunsuri la întrebări asupra cărora nu s-au identificat încă rezultate coerente și reale cu privire la impactul asupra paginilor de istorie pe care le-a scris mitropolitul Marcu al Efesului în secolul al XV-lea.

Lipsa unei lucrări sistematice care să se preocupe de relevanța teologică a prezentării personalității mitropolitului Marcu al Efesului în spațiul teologic românesc determină necesitatea realizării unui studiu aprofundat pe această temă.

Pe toate acestea le-am urmărit în cuprinsul acestei lucrări, convinși că nu vom putea oferi niciodată un răspuns complet și definitiv și că va fi și o provocare lansată și pentru alți istorici de a aborda această latură religioasă și istorică a personalității mitropolitului Marcu al Efesului, într-o nouă interpretare și cheie teologică oferită de conceptul modern al dialogului ecumenic.

Concluzii:

Abordarea unui astfel de subiect de cercetare în domeniul teologiei reprezintă o noutate prin faptul că sunt prezentate în mod sistematic datele generale referitoare la personalitatea mitropolitului Marcu al Efesului.

Prin activitatea pe care a desfășurat-o mitropolitul Marcu Eugenicul în cadrul Conciliului de la Ferrara – Florența din perioada anilor 1438-1439, am valorificat în mod direct valoarea teologică a personalității mitropolitului Marcu Eugenicul, ținând cont de poziționarea sa din timpul acestui sinod și de felul în care s-a manifestat acesta în cadrul ședințelor de lucru din timpul sinodului.

La fel de relevant, pentru teologia contemporană, subiectul abordat în conținutul acestei lucrări a valorificat cele trei paliere prin care putem avea un acces mai bun la personalitatea mitropolitului Marcu Eugenicul: biografia acestuia, opera și receptarea sa.

Elementul de noutate l-a reprezentat deschiderea spre studierea personalității mitropolitului Marcu Eugenicul, în contextul formării sale teologice și spirituale, în mijlocul disputelor teologice, ca purtător de stindard, dar și în lumina pe care el a lăsa-o în posteritate.

Acesta poate fi cadrul general din care se pot aprofunda noi linii de cercetare științifică cu privire la rolul și importanța mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului. Este o noutate nu doar pentru cercetarea teologică, în general, ci mai cu seamă, pentru literatura de specialitate ce vizează studiul și cercetarea din domeniul teologic al disciplinei Istorie Bisericească Universală.

Personalitatea mitropolitului Marcu al Efesului este mereu vie în memoria istorică a Bisericii, deoarece a fost un reper și un model de cunoaștere a teologiei, de asumare și trăire a credinței creștine și de mărturisire a Cuvântului lui Dumnezeu în secolul al XV-lea.

După cum se poate stabili din planul și conținutul acestei cercetări, lucrarea de față valorifică trei aspecte importante din misiunea mitropolitului Marcu Eugenicul al Efesului: viața, opera și felul în care a fost receptat și înțeles acesta de-a lungul timpului.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A. Izvoare și Dicționare

- *Acta Apostolicae Sedis*, (cum versione latina), Roma, 1909 – 2014.
- *Acta graeca Concilii Florentini* (cum versione latina): Paris I – Res Ferrarie gestae, Joseph Gill, (ed.), Roma, 1953.
- *Acta graeca Concilii Florentini* (cum versione latina): Paris II – Res Florentiae gestae, Joseph Gill, (ed.), Roma, 1953.
- Alberigo, Giuseppe, *La chiesa al tempo del grande scisma e della crisi conciliare (1378 – 1449)*, Editrice S.A.I.E., Torino, 1967.

- Andreas of Santa Croce, *Acta Latina Concilii Florentini*, ed. George Hofmann, Concilium Florentinum Documenta et Scriptores: Series B 6 (Rome: Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1955) 140.
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediția jubiliară a Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, diortosită de Î.P.S. Bartolomeu Anania, Arhiepiscopul Clujului, Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
- Bria, Ion, *Dicționar de Teologie Ortodoxă - A - Z*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
- Cave, Roy C., *A Source Book for Medieval Economic History*, The Bruce Publishing Company, New York, 1936.
- Eidelberg, Shlomo, *The Jews and the Crusaders. The Hebrew Chronicles of the First and Second Crusades*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1977.
- Géhin P., C. Guillaumont, *Évagre le Pontique, Sur les pensées*, col. Sources Chrétiennes (SC) 438, Paris, 1998.
- Gill, Joseph, *Le concile de Florence*, Descléea Cie, Éditeurs Tournai, Belgium, 1964.
- Graffin, R., *Patrologia Orientalis. Documents relatives au concile de Florence*, Librairie de Paris, 1923.
- Isidorus arch. Koviensis et totius Russiae Sermones inter concilium Florentinum conscripti, Giorgio Hofmann et Emmanuele Candal, ed., Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1971.
- Jeep, John M. (ed.), *Medieval Germany: An Encyclopedia*, Taylor and Francis Routledge, 2001.
- Lacoste, Jean – Yves (ed), *Encyclopedia of Christian Theology*, vol. I, Routledge, New York, 2004.
- Le Goff, Jacques; Schimtt, Jean – Claude (ed.), *Dicționar tematic al Evului Mediu Occidental*, traducere în limba română de Mădălin Roșioru, Nadia Farcaș, Denisa Burducea, Marius Roman și Gina Puica, Editura Polirom, Iași, 2002.
- *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 1 – 9, Verlag Herder, Freiburg, Basel, Wien, 1994 – 1997.

- Mark Eugenius, *Epistola encyclica contra latinos*, sec. 6, ed. Louis Petit, *Concilium Florentinum Documenta et Scriptores: Series A 10* (Rome: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1977) 2:149.
- Melton, J. Gordon (ed.), *Encyclopedia of Protestantism*, Facts On File Inc., New York, 2005.
- Murray, Alan, *The Crusades. An Encyclopedia*, Library of Congress Cataloging, Oxford, 2006.

B. Lucrări de referință

- Alberigo, Giuseppe, *Christian Unity in the Light of Council of Ferrara – Florence (1438 – 1439)*, éditès à Louvain, 1991.
- Amvrossy Pogodin, *Sfântul Marcu de Efes și uniunea de la Florența*, Jordanville, 1963.
- Babinger, Franz, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit: Weltenstürmer einer Zeitenwende*, München, F. Bruckmann, 1953.
- Baci, Ioan Cristian, *Patriarhia Ecumenică în Imperiul Otoman de la 1453 până în secolul al XVIII-lea și legăturile cu Țările Române*, Editura Grinta, Cluj-Napoca, 2010.
- Bailly, Auguste, *Istoria Bizanțului*, traducere de Constantin Ionescu-Boeru, volumul II, București, 2002.
- Barbolovici, Vasile Alexandru, *Conciliul de la Ferrara – Florența (1438 – 1439)*, Editura Academiei Române, Cluj – Napoca, 2019.
- Băbuș, Emanoil, *Bizanțul – istorie și spiritualitate*, Sophia, București, 2010.
- Băbuș, Emanoil, *Introducere în Istoria Bisericească Universală*, Editura Sophia, București, 2003.
- Băbuș, Emanuel, *Aspecte ale istoriei și spiritualității Bizanțului*, București, Editura Sofia, 2002.
- CĂZAN, Florentina, *Cruciadele. Momente de confluență între două civilizații și culturi*, Editura Academiei Române, București, 1990.

- Chalcocondil, Laonic, Expuneri istorice, traducere în limba română de Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1958.
- Chifăr, Nicolae, Istoria creștinismului, vol. 2, Editura Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2008.
- Chifăr, Nicolae, Istoria creștinismului, vol. I, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2007.
- Chivu, Ion, Unirea Bisericilor după Iosif Vryennios, teză de doctorat, Thessalonic, 1985.
- Corniță, Georgeta, Dialogul în paradigma comunicării, Editura Umbria, Baia Mare, 2001.
- Costa De Beauregard, Marc Antoine, Rugați-vă neîncetat, Editura Basilica, București, 2012.
- Culianu, Ioan Petru, Experiențe ale extazului: extaz, ascensiune și povestire vizionară din elenism până în Evul Mediu, Editura Polirom, Iași, 2004.
- Eugenicul, Sfântul Marcu, Mitropolitul Efesului, Canoane de rugăciune împotriva celor opt gânduri ale răutății, Ediție îngrijită de Pr. Dragoș Bahrim, traducere din limba greacă veche Laura Enache, Editura Doxologia, Iași, 2019.
- Eugenicul, Sfântul Marcu, Opere, volumul I, traducere în limba română: Marcel Hancheș, Cristian Chivu, Cornel Coman, Cristina Rogobete, Editura Panteres, București, 2009.
- Felezeu, Călin, Imaginea otomanului și a civilizației otomane în cultura românească, Editura Bybliotek, Cluj-Napoca, 2012.
- Filoramo, Giovanni (coord.), Istoria religiilor, vol. III, traducere de Hanibal Stănciulescu, Editura Polirom, Iași, 2009.
- Filoramo, Giovanni (ed.), Istoria Religiilor. Iudaismul și Creștinismul, volumul II, traducere în limba română de Cornelia Dumitru, Editura Polirom, Iași, 2008.
- Franzen, August, Istoria papilor, traducere în limba română de Romulus Pop, Editura Arhiepiscopiei Romano – Catolice, București, 1966.
- Freedy John, The Grand Turk, Sultan Mehmet II – Conqueror of Constantinople , Master of an Empire and Lord of Two Seas, London, New York, I. B. Tauris, 2009.

- Galaction Stângă, Episcopul Alexandriei și Teleormanului (ed.), *Stâlpii Ortodoxiei: Sfântul Fotie cel Mare, Patriarhul Constantinopolului; Sfântul Marcu Evghenicul, mitropolitul Efesului; Sfântul Grigorie Palama, Arhiepiscopul Thessalonicului*, traducere în limba română Constantin Făgețan, Editura Cartea Ortodoxă și Egumenița, Galați, 2008.
- Rămureanu Ioan, Șesan Milan, Bodogae Teodor, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I: 1-1054, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1975.
- Rămureanu, Ioan, *Istoria Bisericească Universală*, Editura IBMBOR, București, 2004.
- Rămureanu, Ioan; Șesan, Milan; Bodogae, Teodor, *Istoria Bisericească Universală – pentru institutele teologice*, volumul II (1054 – 1982), Editura IBMBOR, București, 1993.
- Vasiliev, Aleksandr Aleksandrovici, *Istoria Imperiului Bizantin*, traducere și note de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazăru, Editura Polirom, Iași, 2010.

C. Studii și articole

- Alberigo, Giuseppe, „The Unity of Christians. 550 Years after the Concil of Ferrara-Florence. Dissappointments and perspectives”, în volumul *Christian Unity*, editat de Giuseppe Alberigo, Leuven, 1991, pp. 1 – 23.
- Alef, George, „Moscow and the Concil of Florence”, în *The American, Slavic and East European Review (ASR)*, 20, 1961, pp. 389 – 401.
- Alessandra Bucossi, „The Six Dialogues by Niketas of Maroneia: „A Contextualizing Introduction,” in *Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium*, ed. Averil Cameron and Niels Gaul (New York: Routledge, 2017) 143.
- Alzati, Cesare, „Creștinătatea occidentală și Orientul creștin”, în *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1998, pp. 9 – 51.
- Amman, Albert M., „Zur Geschichte der Geltung der Florentiner Konzilsentscheidungen in Polen-Litauen”, în *Orientalia Christiana Periodica (OrChsP)*, VIII/1942, pp. 289 – 316.

- Auner, Carol, „Moldova la soborul din Florența”, în Revista Catolică, IV, 1915, pp. 379 – 408.
- Bakalopoulos, Apostolos F., „Les limites de l'Empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453)”, Byzantinische Zeitschrift, LV (1962), 56-65.
- Balfour D., Saint Gregory the Sinaite. Discourse on the Transfiguration, în Theologia, nr. 52, p. 632.
- Beleuță, Ilie, „Decrete istorice și doctrinare – Decretul de unire al Sinodului florentin”, în Revista Teologică, nr. 1 – 2, ianuarie – februarie, 1935, pp. 91 – 98.
- Beleuță, Ilie, „Notiță biografică despre Marcu Eugenicul, Mitropolitul Efesului, apărătorul Ortodoxiei”, în Revista Teologică, 1916, pp. 18 – 29.
- Berger de Xivrey, „Mémoire sur le vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue”, Mémoires de l'institute de France, XIX, 2, 25-26.
- Chihaiia, Pavel, „În legătură cu absența delegației Țării Românești la conciliul de la Ferrara – Florența”, în Glasul Bisericii, 1978, nr. 1 – 2, pp. 153 – 163.
- Ciuhandu, Gheorghe, „În legătură cu sinodul de la Florența (1439)”, în Revista Teologică, nr. 7-8, 1939, pp. 281 – 295.
- Leb, Ioan – Vasile, „Mitropolitul Marcu Eugenicul, al Efesului, apărător al Ortodoxiei în Conciliul de la Ferrara – Florența (1438 – 1439), în volumul Teologie și Istorie. Studii de patristică și istorie bisericească, Editura Arhiepiscopala, Cluj-Napoca, 1999, pp. 92 – 109.
- Moraru, Alexandru, „Sinodul de la Ferrara – Florența (1438 – 1439) și urmările lui în Răsărit, reflectate la istoricii bizantini: (Mihail) Ducas și Georgios Sphrantzes, în Studii Teologice, nr. 2, 1987, pp. 96 – 103.
- Mureșan, Dan Ioan, „Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului în Moldova (1442 – 1447), în Studia Universitatis Babeș – Bolyai, anul XLIV, 1999, pp. 3 – 57.
- Năsturel, Petru, „Câteva însemnări de la Sinodul de la Ferrara – Florența”, în Mitropolia Olteniei, nr. 9 – 12, an XI (1959), pp. 634 – 649.
- Năsturel, Petru, „Legăturile Țărilor Române cu Muntele Athos până la mijlocul veacului al XV-lea”, în Mitropolia Olteniei, nr. 11 – 12, 1958, pp. 735 – 758.

